

MEDIÁLNÍ ASPEKTY PŘI VYUŽÍVÁNÍ HISTORICKÉ PAMĚTI VE VÝUCE DĚJEPISU

FRANTIŠEK ČAPKA

The paper performs an analysis of the concept of historical (also collective, social) memory by analyzing the approaches of the main representatives of the social memory concept (M. Halbwachs, P. Nora). It confronts their attitudes with the opinions of Czech historians (Z. Beneš, H. Hroch). In conclusion, it approximates the potential of utilizing historical memory in designing media education in the context of teaching school history in Czech schools. It also offers possible basic approaches on part of pupils.

Key words: historical memory; collective memory; social memory; history; places of memory; historical consciousness

Na úvod si připomeneme některé teoreticko-metodické otázky, které se vztahují k problematice historické paměti (nebo též kolektivní či sociální paměti). V sociálních vědách je tento pojem definován coby fenomén, pro jehož charakter je podstatné a určující sociální prostředí (tedy např. rodina, náboženská skupina nebo i národ). Jedinec se pak ztotožňuje s událostmi či osobnostmi historického vývoje, které považuje za důležité právě uvedená skupina, resp. pospolitost (národ), k němuž náleží. Z toho pak vyplývá, že tyto sociální skupiny disponují vlastními společnými představami o dějinách, ale na rozdíl od historických věd (historického zkoumání), které se snaží co nejvěrněji reflektovat, popsat a analyzovat dějinné události a skutečnosti, kolektivní (sociální) paměť pracuje pouze s úzkým výběrem historických skutečností, které pak může (případně) deformovat podstatně více než historiografie. S pojmem sociální paměť úzce souvisí také „sociální zapomínání“, tedy skutečnost, že některé historické události jsou účelově opomíjeny až zapomínány, případně deformovány do roviny potřebné pro danou vládnoucí ideologii. Pojem „paměť“ je tedy využíván zejména v sociologii a také v antropologii; zde bývají jako zakladatelé koncepcí sociální paměti uváděni především francouzští sociologové – nejdříve Maurice Halbwachs (dvacátá léta 20. století) a od osmdesátých let pak Pierre Nora.

Podle Halbwachse (připomeňme jeho práce *Společenské rámce paměti* a *Kolektivní paměť*) se paměť konstituuje, funguje a reprodukuje v určitých „sociálních vztahových rámcích“, které jsou vytvářeny lidmi žijícími ve společnosti; v nich jsou vzpomínky fixovány a vyvolávány, jimi je určena významnost toho, nač vzpomínáme. Jsou to, jak uvádí, „orientační body v prostoru a čase, historické, geografické, biografické, politické pojmy, běžná zkušenost a známé způsoby nazírání“. Na sociálních vztahových rámcích záleží, co všechno a jak se do paměti ukládá, co se v ní udržuje a upevňuje, a naopak na co se zapomíná. Tyto rámce představují dynamické struktury, které jsou vytvářeny prvky představujícími a organizujícími vzpomínání. Jako podnětné pro nové směry výzkumu jich užívá i historiografická věda.¹ Byl to právě Nora, který svou prací *Místa paměti* (Le lieux de memoire) znovu oživil problém kolektivní paměti; v předmluvě

¹ ŠUBRT, J. – PFEIFEROVÁ, Š.: *Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí*. In: Šubrt, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín 2010, s. 28; KVASNIČKOVÁ, A.: *Kolektivna pamät a náboženstvo*. In: Šubrt, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín 2010, s. 47–48.

práce najdeme tuto definici paměti v konfrontaci s historií: „*Paměť, historie: nejde vůbec o synonyma, a my si uvědomujeme, že stojí v každém bodě proti sobě. Paměť je život, který vždy nesou skupiny živých, a právě proto je v neustálém vývoji, otevřena dialektice vzpomínky a zapomnění, nevědomá ohledně svých postupných deformací, vydána každému užítí a zneužití, schopna dlouhých období skrytosti a náhlých znovuoživení. Historie je vždy problematickou a neúplnou rekonstrukcí toho, co už není. Paměť je fenoménem vždy aktuálním, poutem prožívaným ve věčné přítomnosti; historie je zobrazením minulosti. Protože je citová a kouzelná, paměť se snáší pouze s těmi detaily, které jí vyhovují; žije se vzpomínkami, které jsou nejasné, rozporné, obecné nebo nestálé, konkrétní nebo symbolické, je náchylná ke všem přenosům, zastíráním, škrtním nebo projekcím. Historie jakožto úkon intelektuální a zesvětšující vyžaduje analýzu a kritickou rozpravu. Paměť usazuje vzpomínku v posvátnu, historie ji z něj vyhání a vždy ji převádí do prózy. Skrytá paměť skupiny, kterou sjednocuje, což řečeno spolu s Halbwachsem znamená, že existuje tolik pamětí, kolik existuje skupin; paměť je přirozeně mnohočetná a množovaná, skupinová, vícenásobná a individualizovaná. Historie náleží naopak všem a nikomu, což jí propůjčuje sklon k tomu, co je univerzální. Paměť zapouští kořeny v konkrétnu, v prostoru, gestu, obrazu a předmětu. Historie ulpívá pouze na tom, co trvá v čase, na evolucích a na vztazích mezi věcmi. Paměť je absolutnem a historie zná jen to, co je relativní.*“² Tuto definici dále rozvádí Zdeněk Beneš konstatováním, že kolektivní paměť je tvořena obsahy, kterými mohou být i mytické představy, pověsti, vzpomínky na historické události a osobnosti, tradice a zvyky.

Na toto Norovo pojetí navázal především bulharsko-francouzský historik Tzvetan Todorov, který nejenže zdůrazňuje protikladnost historie a paměti, ale také jejich komplementaritu, tj. vzájemné doplňování. Podle něj chce historie být objektivní, paměť si naproti tomu uchovává „stopu“, kterou historické dění zanechává v naší duši. Paměť je proto individuální, a tudíž i selektivní, je „*základem každého vztahu k minulosti*“, tj. tvoří specifický typ faktografičnosti, která je do sebe uzavřená, a proto sociálně nepřenositelná. Paměť se stává součástí veřejného diskursu až zobecnění, takže z našeho prožitku se pak stává událost, která může přecházet namísto časovosti k trvalé přítomnosti, což znamená, že minulost jako by se „vracela“ k současnosti. A to je cesta praxe nedemokratických režimů, které se snaží ovládnout paměť, „vymazat ji“ a nahradit případně novou pamětí. Paměť může však být „vymazávána“ i jinak, jak uvádí Todorov, a to prostřednictvím přemíry informací.

Z českých autorů, kteří se zamýšleli nad problematikou historické paměti, je možné vedle Zdeňka Beneše uvést i Miroslava Hrocha. Kolektivní paměť nepovažuje Hroch za komponentu historického vědomí, nýbrž za nejvýznamnější podobu jeho aktualizace, jeho společenské funkce. Kolektivní paměti rozumí aktualizované, verbalizované a obvykle také institucionalizované složky, informace, které ze souboru historického vědomí vybírají jistý fragment předešlých událostí, přičemž tento výběr je motivován snahou dosáhnout v současnosti předem určených cílů. To předpokládá, že tento výběr historických informací bude víceméně upravován a bude s nimi účelově manipulováno. Hroch si klade otázku, zda kolektivní paměť je vůbec schopná přežít tento „aktalizační tlak“, vyslovuje přesvědčení, že postupně slábne a snad se i proměňuje a stává se součástí dobového diskursu, případně předmětem komunikace napříč společnostmi. Tam, kde se jedná o často uváděná „místa paměti“, předpokládá se značný stupeň konsenzu dané společnosti o tom, co bude jako místo „její“ paměti akceptováno. Historickou paměť lze pak, zvláště vztahuje-li se k jednomu „místu“, poměrně snadno zkoumat jak staticky, tak v její proměnlivosti. Hroch se rovněž zamýšlí nad přístupem k výzkumu historického vědomí pro-

² Citováno podle BENEŠ, Z.: *Mezi dějinami, dějepiscetvím a pamětí*. In: Šubrt, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín 2010, s. 17–18.

střednictvím „míst paměti“, který je (podle něj) nejenom selektivní, ale i manipulující. Manipulací zde můžeme rozumět postup, jenž volí jisté „místo paměti“, a tato volba, jež je subjektivně zdůvodněným výběrem jisté události, je následně předkládána jako objektivní danost; vybírá si totiž jistý proces nebo jev z minulosti, který je implicitně natolik významný, že si „*paměť o něm zaslouží stát se předmětem výzkumu*“. Tento výběr však není primárně určován významem samotné události, nýbrž hodnocením jejího místa v historickém vědomí; takže například příznivec první republiky si zvolí jako místo paměti letní sídlo prezidenta T. G. Masaryka, naopak pro jejího kritika je takovým místem kupříkladu duchcovský viadukt, u něhož došlo 5. února 1931 ke střelbě do hladového pochodu nezaměstnaných. Přitom ani jeden z uvedených příkladů nebude primární výpovědí o stavu historického vědomí a jeho vývoji.³

V rámci historických věd se historická paměť nejčastěji zpracovává v souvislosti s tzv. druhým životem, tedy s tím, jak je určitá významná historická osobnost, událost či fenomén vnímán v historickém povědomí mladších společností. Historická paměť pak představuje pro historiky specifický druh historického pramene, který dotváří komplexní obraz zkoumané společnosti. Zároveň se studuje coby jev: 1) podléhající svému vlastnímu vývoji; 2) změnám jak v čase, tak i v prostoru, protože u různých kultur může být charakter a intenzita historické paměti rozličná. Historikové se zabývají způsoby: a) jakými se paměť přenáší (např. ústní tradicí, psanými texty, obrazy, pomníky, náhrobky, pevnosti, suvenýry, oslavnými akcemi apod.); b) jakými je paměť zakomponována do prostoru (např. prostředím hradů, zámků, historických paláců, divadel, továren, nádraží apod.); c) jakými je paměť využívána, příp. i zneužívána (vládnoucí vrstvou, ideologizací v procesu vzdělávání na školách, celoživotním vzděláváním a dalšími prostředky působení i na dospělé populaci apod.); d) jakými byl prováděn výběr témat, tedy poměr a vztah mezi tzv. nosnými a opomíjenými tématy.

Nyní několik poznámek k problematice využívání historické paměti při koncipování mediální výchovy v rámci školní výuky na českých školách. Teprve od devadesátých let minulého století se i u nás začala rozvíjet mediální pedagogika, přičemž za její cílovou skupinu nejsou považováni jen učitelé a žáci, ale i další sociální skupiny, jako např. senioři nebo lidé s nižším dosaženým vzděláním. Dnes je *Mediální výchova* zahrnuta do celku rámcového vzdělávacího programu jako jedno z průřezových témat: prostřednictvím rozborů výukových témat v dějepise a vytyčováním návrhů vlastních projektů za pomoci mediálních aspektů lze v žácích soustavně dále rozvíjet jejich schopnost kriticky a tvořivě nakládat s médii a jejich produkcí, naučit je využívat mediální nabídku a případně také naučit je mít od ní odstup. V žácích je třeba rozvíjet mediální gramotnost do takové úrovně, aby využívání médií byla činnost, kterou v budoucnu bude mít jedinec pod vlastní kontrolou tak, aby dokázal rozlišit kvalitní a dobrá média od těch bulvárních a špatných. Zde jistě neuškodí připomenout rozšířený názor ve společnosti, že média často přistupují k historickým tématům tendenčně se snahou některé věci zkreslovat (citát z průzkumu: „[...] *zdůrazňují se ty skutečnosti a ta data, která politická reprezentace potřebuje, přičemž mnozí novináři, případně média obecně, to ještě zkreslují a zjednodušují*“). Nezřídka se objevuje povzdychnutí nad nízkou objektivitou výkladů dějin, s nimiž je možné se v médiích setkat.

Ve výuce dějepisu mediální výchova může poskytnout žákům například poznatky o souvislostech mezi vývojem médií a vývojem moderních společností, o institucích, na nichž tyto společnosti stojí, o vzniku a vývoji veřejné sféry apod.⁴ Obecněji můžeme shrnout, že hlubší využívání aspektů historické paměti ve školní výuce dějepisu v rámci realizace rámcového

³ HROCH, M.: *Historické vědomí a potíže s jeho výzkumem*. In: Šubrt, J. (ed.): *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín 2010, s. 32–33.

⁴ BÍNA, D. et al.: *Výchova k mediální gramotnosti*. České Budějovice 2005, s. 23–24.

vzdělávacího programu může vést ke dvěma základním přístupům ze strany žáků: 1) ke kritickému pohledu na reálně existující média; 2. k vlastní mediální produkci, realizované v již připomenutých dílčích projektech a ve vyšších ročnících také například v podobě školních časopisů.⁵ Zde bych jen připomenul, že v učebnici *Dějepis. Novověk, moderní dějiny pro 9. třídu ZŠ a kvartu víceletého gymnázia*, nakladatelství Nová škola, Brno 2010, s. 128, je jako jeden z návrhů uveden projekt nazvaný *Paměť lidí*.⁶ Podobných inspirativních projektů bychom přirozeně mohli nabídnout více.

Summary

Media Aspects in Using Historical Memory in History Teaching

In the introduction, some theoretical and methodological questions are briefly mentioned, related to the issue of historical memory (also collective or social memory). The attitudes of two main representatives of the concept of social memory – Maurice Halbwachs and Pierre Nora – are illustrated in more detail. It is Nora's definition of memory which is confronted with the opinions and views of Czech historians Zdeněk Beneš and Miroslav Hroch on this issue. They introduce historical memory as the specific kind of a historical source, which completes a comprehensive picture of a society surveyed. In conclusion, the author provides some comments on the topic of using historical memory in designing media education in the context of school education in Czech schools; included is also the suggestion of what knowledge can be provided by media education to pupils in terms of the connection between the development of the media and the development of the modern society.

⁵ MIČIENKA, M. – JIRÁK, J.: *Základy mediální výchovy*. Praha 2007, s. 12.

⁶ ČAPKA, F.: *Dějepis. Novověk, moderní dějiny pro 9. třídu ZŠ a kvartu víceletých gymnázií*. Brno 2010, s. 128.